

**Посидинок
Микола Сергійович,**
здобувач,

Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека НААН

(м. Київ)

РОЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТИПУ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ КІНЦЯ ХІХ ст. У РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статтє рассмотрено влияние земской статистики Черниговского типа на развитие научной и прикладной агрономии Украины. Показаны основные результаты работы земских статистиков Черниговщины конца ХІХ ст., оказавшие важную роль для агрономической науки и практики.

У статті розглянутий вплив земської статистики Чернігівського типу на розвиток наукової та прикладної агрономії України. Показані основні результати роботи земських статистиків Чернігівщини наприкінці ХІХ ст., що мали велике значення для агрономічної науки та практики.

The article considers the influence of Chernihiv type zemstvo statistics on the development of scientific and applied agronomy in Ukraine. Identified the major results of the Zemstvo statisticians Chernihiv region at the end of the ХІХ century, which have had importance to agricultural science and practice.

Майже завжди населення України мешкало переважно у сільській місцевості або маленьких містечках та жило за рахунок сільського господарства, яке було провідною галуззю господарства країни. Внаслідок цього розвиток агрономічної практики та галузевих наукових досліджень мають велике значення для подальшого розвитку суспільства. Наукові джерела вказують, що у другій половині ХІХ ст. в імператорській Росії відбувся перехід до галузевого керування господарством, створені галузеві міністерства [1-3 та ін.]. У зазначений період спеціалізація наукових галузей ще не буда глибоко розвиненою, їм буда властива деяка ступінь універсальності, тому й агрономія та економіка сільського господарства були тісно пов'язані, агрономічна діяльність мала дуже великий

об'єм економічного спрямування. Велике значення в управлінні державою мали земські установи, в коло повноважень яких входила й агрономічна допомога. Земства мали право запрошувати для виконання роботи спеціалістів: агрономів, вчителів і т. д. У свою чергу для забезпечення ефективної діяльності земських та державних установ необхідні були різноманітні відомості щодо господарського життя місцевого населення, отримувані земськими статистиками.

Наукові джерела та статистичні матеріали вказують, що сільськогосподарська статистика кінця XIX ст., як і агрономія, також була тісно пов'язаною з економікою сільського господарства, й мала такі основні структурні напрямки: земля (територія, клімат, ґрунти, землеволодіння, користування землею, ціни на землю), сільське населення (чисельність, склад, рух тощо), землеробство та тваринництво (угіддя, польові культури, інвентар, обробка, удобрення, посів, врожаї, худоба), торгівля сільськогосподарськими продуктами (ціни, рух тощо) [2-11].

За статистичними джерелами Чернігівської губернії сільське населення складало в ній близько 90 %, а майже 80 % усього населення займалося сільським господарством [12, 13]. Тому земське врядування у своїй агрономічній діяльності було спрямоване саме на селянське господарство. Воно розглядало агрономічні заходи у поєднанні з організаційно-економічними. Чисельні науково-історичні дослідження вказують, що наприкінці XIX ст. Чернігів був одним з основних центрів земської статистики імператорської Росії (наприклад, дослідження [14-20]). В них також розглядають загальну діяльність Чернігівських земських установ та Земського статистичного бюро, або діяльність в аспекті демографічних, епідеміологічних та ін. спрямувань. Проте маючи величезне значення сільського господарства у соціально-економічному розвитку Чернігівщини, та й усєї України в цілому, вплив земської статистики Чернігівського типу на розвиток агрономічної науки України не розглядався. Важливим моментом також є те, що у становленні господарської статистики кінця XIX ст. – початку XX ст., внаслідок значення для суспільного життя сільськогосподарського сектору, найрозвиненішими складовими були:

сільськогосподарська статистика; статистика, спрямована на облік земельних угідь; демографічна статистика. Тому актуальним є дослідження зв'язку агрономічної науки та практики й земської статистики.

Метою представленої статті є виявлення здобутків та результатів роботи земських статистиків Чернігівщини наприкінці ХІХ ст., які мали важливий вплив на подальший розвиток агрономічної науки та практики.

Створене у лютому 1876 р. статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі, як і інші статистичні установи держави, проводило оціночно-статистичну роботу, значна частина якої внаслідок переваги сільського населення була пов'язана із сільськогосподарською статистикою. На черговій сесії Чернігівського губернського зібрання у 1875 р. було прийнято рішення провести роботу для отримання точних даних щодо земського оподаткування, становища місцевого населення тощо (малося на увазі лише статистичне дослідження з метою переоцінки земель та інших об'єктів, оподаткованих земськими зборами) [21, 22, 15]. Голова статистичного відділення (призначений земською управою) Н.А. Константинович, як член губернської земської управи, у своїй доповіді на засіданні земської управи [23] у 1876 р. вказав, що існування земської статистики стало необхідністю, продиктованою вимогами часу, а якщо за деяких обставин відповідні установи будуть закриті, то через короткий час життєві потреби змусять їх відновити. Згодом, на черговій сесії 1877 року губернського земського зібрання м. Чернігова (січень 1878 р.) виділення коштів на земську статистику було припинено [14, 15], тому статистичне відділення було закрито у 1878 р. Його діяльність поновлено на початку 1881 р. для проведення статистичних досліджень. На черговій сесії губернського земського зібрання зважаючи на потребу у статистичних відомостях про матеріальний стан губернії для ведення земського самоуправління було прийнято постанову про організацію статистичного комітету [14, 15].

Так як справа на той час була новою, то роботу у 1876 р. у чернігівському статистичному відділенні почали із складання програм [23], для чого ознайомилися з матеріалами у журналах, справах і виданнях Чернігівського

земства та програмами, способами і прийомами, що застосовувались для збирання статистичних відомостей у губерніях держави земськими статистичними установами та статистичними комітетами (наприклад, програма для збирання відомостей про стан сільського господарства і промисловості – Північно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства 1872 р., досвід програм для збирання статистико-економічних досліджень для Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, складених М.І. Зіберам). У справі складання програм слід виділити також велике значення роботи М.І. Зібера «Досвід програми збирання статистико-економічних даних» [24], в якій була розроблена система показників, що стала основою балансового методу та методу групувань, використаних у подальшій роботі чернігівського статистичного відділення. Про це повідомляє О.О. Русов, вказуючи, що перші програми досліджень відділення та перший опис (с. Кашовка) були складені за програмою М.І. Зібера, у якій наводилося за якими питаннями потрібно розробляти статистичний матеріал [25].

Складені програми мали три розділи [23]: перший – сільськогосподарські програми (підготував член губернської земської управи, «гласний» Городнянського земства, член відділення, агроном за освітою П.П. Червінський); другий – програми для збирання відомостей про селянські промисли і ремесла, фабрики і заводи (підготував член відділення В.Є. Варзар); програми з питань торгівлі (підготував голова відділення Н.А. Константинович). Згодом до керування статистичним відділенням земською управою був запрошений П.П. Червінський. Основним прийомом збирання відомостей був експедиційний спосіб особистих роз'їздів, де дані збиралися безпосередньо на місцях за мілкими територіальними одиницями (дачами) (тому у подальшому виникла назва «територіальний», «чернігівський» тип статистики). Ефективності експедиційних обстежень сприяли підготовчі роботи, за якими проводився поділ території опису на смуги та ділянки. Використовували безпосереднє спостереження, опитування і документовані записи (записи у волосних правліннях, земських управах, земельних комітетах тощо), тобто бралася як первинна, так і вторинна статистика.

Перші результати досліджень були видані у 1877 р. [12], в них були роботи П.П. Червінського про землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості, В.Є. Варзара про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості, О.О. Русова з детальним описом Довжицької волості. Наступні результати досліджень були опубліковані у 1877 р. та аж 1882 р. [6, 7]. В них були наведені описи Чернігівського, Борзнянського, Ніжинського (робота статиста земської управи, земського «гласного» Борзенського повіту, члена статистичного відділення О.О. Русова) та Новозибківського (робота В.Є. Варзара) повітів. З наведених досліджень бачимо, що одним з основних напрямків роботи статистичного відділення було дослідження землеволодіння губернії (насамперед кількості та якості земельних угідь) як одного з боків сільськогосподарського життя губернії. Усі дані згідно порядку проведення досліджень були згруповані та опубліковані за повітами, що давало можливість проводити їх порівняння та отримати зведений опис за всією губернією. В них обстежувалися земельні угіддя, ґрунти, клімат, селянські громади, промисли тощо.

В описі Новозибківського повіту В.Є. Варзаром вперше на основі опитування хазяїв та визначених територіальних одиниць було проведено статистичне дослідження ґрунтів. Результати такого дослідження дали можливість згодом скласти О.П. Шликевичу карту ґрунтів губернії. Взагалі, складені В.Є. Варзаром описи Новозибківського та Остерського повітів вважалися взірцем проведення оціночно-статистичної роботи.

Характерною для представлення результатів досліджень стає єдина структура поділу матеріалу на чотири розділи: «Територія і населення», «Землеволодіння і землеробство», «Сільськогосподарські угіддя та їх продуктивність», «Зведення оціночних даних», яка повністю відповідають розумінню складових сільськогосподарської статистики кінця ХІХ ст. В них наводилися статистичні дані про класифікацію та способи використання земель, оцінювався вплив якості ґрунтів, систем рільництва, метеорологічних явищ на динаміку врожайності сільськогосподарських культур, визначався ступінь прибутковості експлуатації природних ресурсів та ін. В останньому розділі

проводилося визначення показників для оцінки прибутковості земельного майна на підставі різних факторів – врожайності землі, орендних цін, виробничих витрат для виготовлення та реалізації сільськогосподарської продукції у повіті тощо. У кінці подавалися додатки з таблицями, діаграмами, схемами, картами.

У подальшому зберігався розроблений у програмах підхід, що враховував природно-географічні, соціально-побутові та ін. умови життя з особливостями регіональних виробничих ресурсів. Підхід передбачав комплексне вивчення окремого регіону у просторі та часі. Вражаючим результатом використання такого підходу стало п'ятнадцятитомне (за кількістю повітів) видання «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» (1877-1887 рр.), де він показав спроможність викриття впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробського господарства.

Усі видання мали оціночно-статистичний характер й включали збірники даних з оцінки земель, нерухомого майна та ін.

Так як земське зібрання рекомендувало проводити вивчення лише сільськогосподарського життя губернії (селянських громад, земельних угідь, ґрунтів, клімату і т. д.), то першим напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження основних видів землеволодіння [14].

Впродовж 1880-х років члени статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі з метою сільськогосподарського дослідження губернії (насамперед землі, її доходності та продуктивності – збиралася інформація по окремим ділянкам, за якою встановлювалися види ґрунтів, їх родючість, середній врожай (який і визначав доходність землі)) проводили роботи з опису окремих повітів губернії, на основі яких потім провели узагальнення зібраних відомостей. Зведення зібраного матеріалу, в свою чергу, надало можливість отримати унікальні розробки для аграрної галузі. Так, проводячи вивчення властивостей ґрунтів, головою Козелецької земської управи О.П. Шликевичем було складено ґрунтову карту губернії (було виділено чотири основні групи). О.С. Семяновський на основі проведених ним досліджень та

описів Конотопського, Козелецького, Суражського, Мглинського, Стародубського та Городницького повітів провів узагальнюючу роботу в межах усієї губернії з оцінки земель [26]. Аналізуючи проблеми Чернігівської губернії В.Є. Варзар та О.О. Русов [27] прийшли до висновку про неможливість використання лише середніх характеристик (як робилося в ті часи) та необхідність проводити дослідження й за типами, в даному випадку – типами господарств (але, як відомо, першим використав у своїх дослідженнях групування Д.П. Журавський). Такий висновок та його широке практичне застосування, у вигляді групування даних для подальшого дослідження (аналізу зв'язків, виділення типу), обґрунтували ідею типологічного групування, яке постійно використовується у сучасних дослідженнях різних аграрних даних.

Співробітники відділення проводили остаточну обробку даних, зібраних експедиційним, кореспондентським, подвірно-описовим, а також анкетним методами [3] (метод розсилання бланків по волостях, як практично не виправданий, був відкинтий), виконували зведення результатів (для чого використовували таблиці) та їх інтерпретацію. Статистики Чернігівської губернської земської управи у своїй роботі широко застосовували типологічні (при систематизації даних за однією ознакою) та комбіновані групування (при систематизації даних за декількома ознаками). Причому комбіновані групування за програмою поєднання статистичних показників, обґрунтованою доцентом кафедри політичної економії та статистики Університету Святого Володимира М.І. Зібером, практичне застосування вперше мали саме статистиками Чернігівщині. Статистики Чернігівської губернської земської управи не тільки сприяли впровадженню подібного підходу до широкого використання у земських дослідженнях в державі, а й вдосконалили його: залежно від складності групувань використовували різні види статистичних таблиць. Для даних, систематизованих за типологічним групуванням (одна ознака), будувалися прості таблиці. Для даних, систематизованих за комбінованим групуванням (декілька ознак) – групові та комбінаційні. На відміну від групових таблиць у комбінаційних у змісті рядків за однією ознакою відбувається поділ на підгрупи за іншими ознаками. Таке

представлення даних сприяло виявленню зв'язка між ознаками (звичайно ж при застосуванні ними методів математичної статистики). Крім того, воно значно розширювало зміст використовуваних статистами групових таблиць. Тому складні комбінаційні таблиці використовувалися з 1880-х років статистиками Чернігівського земства для обробки та оформлення результатів обстежень дуже часто.

Наукові дослідження [3, 18] містять відомості, що перша комбінаційна таблиця була складена у 1882 р. саме статистиком Чернігівської губернської земської управи – Шликевичем О.П. Таблиця містила чотири статистичних показника (розмір землеволодіння, худоба, кількість робітників і оренда землі), була побудована за даними 8718 подвір'їв 20 селищ і входила до статистичного опису Козелецького повіту Чернігівської губернії. Згодом, у 1890 р., у роботі "Что дают и что могут дать подворные описи" [13] ним були описані методи побудови та визначені основні задачі комбінаційних таблиць, як засобу вивчення взаємозв'язків між різними ознаками, а також групувань, як засобу виділення типу явищ.

Широко використовуючи у своїх дослідженнях великі таблиці, чернігівськими статистиками були розроблені правила побудови для різних видів таблиць. Крім того, при розробці даних про врожай ними були використані групування земельних ділянок за типом та якістю ґрунтів.

Новим та теоретично невирішеним для статистичних досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст. було і питання про можливість та методи вибіркового обстеження досліджуваного об'єкта. Статистики Чернігівської губернської земської управи у своїх дослідженнях використовували суцільне та вибіркоче обстеження об'єкта спостереження, використовуючи в залежності від типу дослідження експедиційний (переважно), кореспондентський та анкетний методи отримання даних. За результатами спостереження заповнювалися спеціально розроблені у відповідності до програми дослідження бланки (поселенні списки, пообщинні бланки, подвірні картки та ін.) [25-28]. У практиці статистичних робіт мали місце основна (наприклад, оціночні або господарські описи місцевостей,

бюджетні обстеження господарств) та поточна статистики (наприклад, регулярна реєстрація різних явищ та процесів), поєднання яких давали можливість більш точно проводити оцінку майна, аграрного виробництва, продовольчої допомоги населенню та ін. Видання за основною статистикою мали оціночний характер, а видання за поточною (як правило періодичні – збірки, бюлетені, календарі – наприклад, «Земский сборник Черниговской губернии») містили відомості оперативного характеру.

Слід відзначити, що у 70-80 роках XIX ст. губернське земство та його статистичне відділення самі за своїми можливостями, досвідом та розумінням планували напрямки для проведення статистичних досліджень, керуючись інструктивними вказівками керівних органів земства. Як відомо, до 1893 р. ініціатива проведення статистичних досліджень земськими органами у губернії походила, як правило, за рішенням керівних органів земства – земських зібрань або управи. Пізніше, маючи на увазі важливість оцінки майна та інших господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення [25, 26, 29-31], їх діяльність стала контролюватися й урядовими адміністративними структурами. В результаті кількість оцінкових робіт в земських статистичних дослідженнях збільшилася. Значно збільшилася і кількість співробітників статистичного відділення [14-16]. Детальність обліку, що проводився відділенням переважно експедиційним методом, була вражаючою для того часу. Проводилися виписки за угіддями, наносилися межі дач на мапу, а також для кожної дачі за наперед прийнятою класифікацією встановлювалися види ґрунтів, збиралися відомості про врожайності. Далі за цими даними отримувалася середня врожайність видів ґрунту у повіті, середня врожайність дачі. У подальшому на основі отриманих статистичних даних проводився аналіз врожайності, організації техніки землеробства, травосіяння тощо.

Проведення такої докладної статистичної роботи було б неможливим без застосування групувань, комбінаційних групувань, методів несучільного обліку, вибіркового обстежень та ін.

Запропонований статистиками Чернігівської губернської земської управи територіальний підхід на основі експедиційної методики обстеження став поширеним і в статистичних дослідженнях інших земств України. Особливо чернігівський досвід був врахований при проведенні земського оціночно-статистичного опису Херсонської губернії у 1880-х рр. (до керування роботами у 1882 р. був запрошений О.О. Русов, якого знали як дуже сумлінного працівника).

Слід вказати, що статистичні дослідження у разі необхідності (наприклад, для визначення допомоги населенню) здійснювалися й агрономічним відділом земської управи. На рубежі ХХ ст. в повітах Чернігівської губернії створювалися посади повітових та губернського агрономів. Згідно відомостей, вказаних у своєму дослідженні У.Л. Терлецької [32], та документів Чернігівської губернської земської управи [33] в Ніжинському та Остерському повітах посади агрономів були уведені в 1898 р., Городнянському – 1899 р., Борзнянському та Козелецькому – 1903 р. Посада губернського агронома була введена земськими зборами в 1903 р. Звернення земством все більшої уваги на розвиток сільського господарства та робота з наближення агрономічної допомоги (як дієві фактори у справі підвищення платоспроможності селян) сприяло й створенню при земстві агрономічної служби (як дорадчої служби), рільничих сільськогосподарських товариств. В дослідженні У.І. Терлецької [33] наводяться відомості про агрономічну службу губернії станом на 1906 р. Вказується, що в 1906 р. агрономічна служба існувала вже в 10 повітах Чернігівської губернії, крім того на цей рік губернія мала 21 сільськогосподарське товариство.

Слід вказати, що в це період земством регулярно виділяються кошти на сільськогосподарські потреби. За дослідженням Половця В.М. [34] встановлено, що в Чернігівській губернії з 1895 р. витрати на сільськогосподарські потреби зросли до 1905 р. більше, ніж у 10 разів. Можна розглядати наступну структуру витрат губернського земства на сільськогосподарські потреби [35]: повітові сільськогосподарські дослідження та обстеження; розповсюдження сільськогосподарських знань; поліпшення землеробської діяльності; сприяння дрібному землеробству; сприяння скотарству; загальні потреби сільського

господарства та субсидії. Земство Чернігівської губернії переважно виділяло кошти на забезпечення агрономів та іншого агрономічного персоналу, облаштування та утримання сільськогосподарських складів, допомогу сільськогосподарським навчальним закладам. Але з 1902 р. за наказом царя було припинено збирання статистичних матеріалів у 4 губерніях Лівобережної України, до яких відносилася і Чернігівська [20]. Відновлення збирання статистичних матеріалів (про врожайність сільськогосподарських культур та ін.) відбулося через досить тривалий термін – в науковій літературі містяться відомості про проведення у 1913 р. перепису Чернігівської губернії, де були зібрані статистичні матеріали по сільському господарству [19, 20, 34].

Результати статистичних досліджень, досвід застосувань розроблених практичних методик статисти та агрономи Чернігівської губернської земської управи виносили в якості доповідей на X – XII з'їзди природознавців і лікарів у підсекції «Статистики» (підсекція, як відомо була організована О.І. Чупровим лише з IX з'їзду). Так, О.О. Русов виступав на X з'їзді із доповідями “Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд”, “Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове” [36]; В.Є. Варзар виступав на XI з'їзді із доповіддю “Статистика фабрично-заводской промышленности» [37]. Самі ж матеріали роботи підсекції «Статистики» IX – XII з'їздів природознавців і лікарів у Чернігівській губернській земській управі вважали дуже важливими з точки зору теорії та практики статистичних досліджень, тому усі вони були видані земствами окремими виданнями [36-39]. Взаємовплив здобутків статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи та статистиків-науковців мав велике значення для подальшого розвитку статистичної методології. Це ж відзначив О.А. Кауфман на XII з'їзді природознавців і лікарів (1909-1910 рр.) у своїй доповіді «Земские подворные переписи и статистическая методология», де вказав, що результати роботи земської статистики вимагають виправлення цілої низки положень класичної статистичної методології з одного боку, а з іншого академічна статистика збагатила земську вирішенням деяких теоретичних питань статистичної науки

(функції та напрями дослідження, поєднання суцільного і вибіркового аналізу, деякі питання статистичної методології) [40]. Схожу високу оцінку надавав і М.О. Каблуков [40-42]. Особливе місце у визначенні здобутків Чернігівського земства у розвитку методології статистики та практики статистичного аналізу займав О.П. Шликевич [42]. Визнанням наукових здобутків О.О. Русова можна вважати запрошення його працювати на кафедрі статистики до Київського комерційного інституту та привітання з цього приводу від агронома й статистика О.Ф. Фортунатова у жовтні 1908 р.

В 1911 р. в Чернігівській губернії був заснований інститут дільничної агрономії [34]. В результаті чисельність агрономічного персоналу у губернії ще збільшилася. Проте перша світова війна стала причиною занепаду діяльності агрономічних служб губернії.

Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. в аграрній науці сформувалося початкове визначення поняття системи землеробства (та більш ширшого, економічного спрямування – «системи господарства») як співвідношення між земельними угіддями та різними групами сільськогосподарських культур та спосіб підтримання родючості ґрунту або як спосіб розведення культурних рослин на полях заради прибутку [43]. Поняття системи землеробства в ті часи часто змішували з поняттям системи господарства. Але результати наукових досліджень стосовно підвищення врожайності сільськогосподарських культур та підтримання родючості ґрунту, що обговорювалися на агрономічних з'їздах, де з ними й ознайомлювалися земські агрономи та статистики, мали велике значення для земської сільськогосподарської роботи. Крім того, як вказувалося вище, матеріали з'їздів, внаслідок важливості їх поширення для роботи земських спеціалістів та у справі розповсюдження передових досягнень сільськогосподарських знань, земство публікувало самостійно [36, 38, 39, 44]. Почали проводитися губернські агрономічні з'їзди, на яких також розглядалися практичні проблеми та нові науково обґрунтовані методи ведення сільського господарства, надання агрономічної допомоги населенню, результати агрономічних досліджень. При губернських земській та повітових управах

Чернігівщини діяли економічні ради, на яких виробляли [44] програми діяльності з надання допомоги у пропаганді та запровадженні передових агрокультурних методів землеробства, нових видів сортів сільськогосподарських культур і т.д. Все це разом сприяло впровадженню нових досягнень агрономічних досліджень у роботі земських спеціалістів. А зв'язок науковців агрономів і статистиків із земськими спеціалістами давав можливість отримувати нові практичні та методологічні задачі для подальшого розвитку аграрної науки (наприклад, тісний зв'язок О.Ф. Фортунатова з О.О. Русовим, О.П. Шликевичем та ін. земськими агрономами та статистиками).

Отже, розроблені та використовувані статистиками Чернігівської земської управи на практиці методи і підходи проведення оціночно-статистичної роботи (типологічні та комбіновані групування, методи вибіркового та суцільного обстеження) та їх методичні аспекти, а також складена карта ґрунтів губернії є тими факторами, що сприяли розвитку аграрних досліджень наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Їх постійний зв'язок з представниками агрономічної науки сприяв вдосконаленню розроблених методик оцінки та аналізу дослідних даних, а також подальшому використанню у сільськогосподарській дослідній справі.

Список використаної літератури

1. *Елисеєва И. И.* История статистики / И. И. Елисеєва, Б. Г. Плошко. – М. : Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
2. *Фортунатов А.* Сельскохозяйственная статистика. / А. Фортунатов. – М.: Типо-Литография Высоч. утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1893. – 250 с.
3. *Велецкий С. Н.* Земская статистика : справ. книга по земской статистике: в 2 ч. – Ч. I. История и методология / С. Н. Велецкий. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1899. – ХІ, 422 с.
4. *О программах* для описания губернии : докл. Статистического отд-ния // **СХЗ**. – 1885. – № 3. – С. 96-109.
5. *Червинский П. П.* Земледельческая программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земледельческих угодий / П. П. Червинский. – Чернигов : Тип. губернского земства, 1881. – Вып. 1-4. – 26 с.
6. *Материалы* для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – ХІІ, 186 с. – С прил.
7. *Материалы* для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – ІХ, 76 с. – С прил.

8. *Об организации работ по географическому (или оценочному) описанию и подворно-статистической переписи уездов* : докл. Статистического отд-ния // СХЗ. – 1885. – № 3. – С.110–113.
9. *Русов А.* Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям / А. Русов // СХЗ. – 1888. – № 8. – С.40-75.
10. *Труды* подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г. – Чернигов : Изд. ред. «Земского сб. Черниговской губернии», 1894. – 518 с.
11. *Труды* подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов : Изд. ред. «Земского сб. Черниговской губернии», 1898. – 611 с.
12. *Труды* статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7, 8. – С. 89-373.
13. *Шликевич А. П.* Что дают и что могут дать подворные переписи / А. П. Шликевич. – Земский сборник Черниговской губернии, 1890. – № 3-4. – С. 25-46.
14. *Гапієнко А.* З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49–65.
15. *Дорошок Н.* Чернігівська земська статистика у 70-80 рр. XIX ст. / Н. Дорошок // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3(86-87). – С. 163–167.
16. *Мекшун Л.* Роль земської статистики кінця XIX - початку XX ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178-180.
17. *Мекшун Л.* Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 71-74.
18. *Мекшун Л.* Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145-148.
19. *Дорошок Н. А.* Історіографія земської статистики Чернігівської губернії (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Н. А. Дорошок // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2013. – Вип. 77. – С. 87-89.
20. *Мекшун Л. М.* Становлення і розвиток земської статистики в Україні / Л.М. Мекшун // Наук. вісн. ЧДІЕУ. – 2008. – № 1. – С. 148-159.
21. *Журнали* засідань очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
22. *О необходимости* собирания статистических сведений о губернии // Земский сб. Черниговской губернии. – 1875. – № 9-10. – С. 103-111.
23. *О первоначальных* действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (докл. члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сб. Черниговской губернии. – 1876. – № 1-4. – С. 116-120.
24. *Зибер Н. И.* Опыт программы для собиранія статистико-экономических сведений / Н. И. Зибер. – К. : Изд-во Фрица, 1875. – 43 с.
25. *Руссов А. А.* Краткий обзор развития русской оценочной статистики. / А. А. Руссов. – К. : Изд. «Кружка студентов Киевлян» Киевского коммерческого ин-та, 1913. – 119 с.
26. *Оценка* недвижимыхъ имуществъ Черниговской губернии : статистический материал / Черниговское губернное земство (Чернигов), Статистический отдел. - Черниговъ : Земская типографія, 1886. - XV, 1-249, 1-239, 1-38 с. : табл. - Ч. I. Оценка земель. - Ч. II. Оценка городовъ. - Ч. III. Оценка фабрикъ. - Ч. IV. Земскіе итоги.
27. *Русов А.* Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям / А. Русов // СХЗ. – 1888. – № 8. – С.40-75.
28. *Об организации работ по географическому (или оценочному) описанию и подворно-статистической переписи уездов* : докл. Статистического отд-ния // СХЗ. – 1885. – № 3. – С.110-113.

29. *Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии.* – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
30. *Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии :* составлены стат. отд-нием при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов : Земская тип., 1877. – 119 с.
31. *Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии.* Часть 1-я. Города. Выпуск I-й. г. Чернигов. – Чернигов, 1907. – XII, 168 с.
32. Терлецька У. І. Поширення сільськогосподарських знань за допомогою читань і бесід у чернігівській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття / У. І. Терлецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCEQFjAA&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbu%2Fcgiiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FVchdpuP_2013_110_32.pdf&ei=M94GV1W9OuHRywOh_4DwCQ&usq=AFQjCNFE3Kd7KyqZwAtdEN_mhrE1f0dw4g&bvm=bv.74115972,d.bGQ.
33. *Отчет о деятельности Черниговского губернского земского агронома с 10 июня 1904 г. по 1 января 1905 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 г.* – Чернигов : Тип. губернского земства, 1905. – 468 с.
34. *Половец В. М. Історія кооперації лівобережної України (1861–1917 pp.) / В. М. Половец.* – К. : Глобус, 2001. – 222 с.
35. *Крот Л. М. Економічні витрати в бюджетах земських установ Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX століття / Л. М. Крот // Ефективна економіка [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1192>.
36. *Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г.* – Чернигов: Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1898. – 611 с.
37. *Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г.* – СПб.: Изд. Вольного Экон. о-ва, 1902. – 642 с.
38. *Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г.* – Чернигов : Изд. ред. «Земского сб. Черниговской губернии», 1894. – 518 с.
39. *Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29.12.1909 – 5.01.1910 гг.* – Чернигов : Тип. губ. земства, 1912. – 724 с.
40. *Кауфман А. А. Земские подворные переписи и статистическая методология / А. А. Кауфман // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29.12.1909- 05.01.1910 гг.* – Чернигов : Тип. губ. земства, 1912. – С. 196-197.
41. *Каблуков Н. А. Пособие к ознакомлению с условиями и приёмами собирания и разработки сведений при земско-статистических исследованиях / Н. А. Каблуков.* – М. : Изд-во Г. А. Лемана, 1912. – 28 с.
42. *Кауфман А. А. Статистическая наука в России : теория и методология : историко-критический очерк / А. А. Кауфман.* – М. : Изд-во ЦСУ, 1922. – 218 с.
43. *Землеробство : підручник / В. П. Гудзь, І. Д. Примак, Ю. В. Будьонний, С. П. Танчик ; за ред. В. П. Гудзя.* – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 464 с.
44. *Земский статистический сборник Черниговской губернии 1907 (сентябрь). Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12-16.IX.1907).* – Чернигов: Изд. Губернское земство. – 1908. – 235 с.